

Dnieper Ukraine (1906–1916) or views of those who wrote about the activities of the above organization. The basic information for the analysis is taken from the articles of the Ukrainian editions released at the beginning of the XXth century. The author underlines that the changes in visions of Ukrainian popular literature were based on the prior Ukrainian and Common Imperial experiences. The above processes were influenced by political situation around «Prosvita» activities and by part-to-party & interpersonal relations. The following components of the vision of Ukrainian «useful» popular literature are revealed in the article: literature mission, requirements for execution, language, narration, selection of topics. The author specifies different visions of popular literature of the representatives of Ukrainian Radical & Democratic Party, Ukrainian Social & Democratic Worker's party and Ukrainian party of Socialists & Revolutionists.

Key words: «Prosvita», Dnieper Ukraine, Ukrainian nation, leaders of Ukrainian national movement, popular literature.

УДК 94(438+477)«1993»:061.2:008:37(=161.2):930.253

Юля Ключук

Польсько-українські відносини з питань реституції культурних цінностей (на прикладі архіву товариства «Просвіта»)

У статті проаналізовано протоколи засідань товариства «Просвіта» у 1868–1923 рр., передані Л. Валенсою на територію України в 1993 р. Матеріали становлять ціннісний комплекс даних щодо створення та діяльності організацій, розширює уявлення про сфери діяльності, напрями роботи та структурні елементи товариства «Просвіта».

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, реституція, «Просвіта», архів, культурна спадщина.

Постановка наукової проблеми та її значення. Важливим компонентом у питаннях порозуміння та зближення народів виступають культурні цінності як критерій нерозривного зв'язку поколінь і духовного єднання. До них належить і проблема реституції культурних цінностей у двосторонніх відносинах. Переговори з приводу повернення культурних надбань є досить складним, тому особливої уваги під час вирішення суперечливих питань набувають виваженість поглядів політичних лідерів, об'єктивність, поміркованість, толерантність. Але при всіх цих складниках процес передачі культурних цінностей є доволі повільним і довготривалим.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання реституції культурних цінностей часто виступають предметом історичних досліджень. Задекларована нами тема частково піднімалась у працях Ж. Ковба, О. Коновця, Л. Гайдукова, Т. Александрової, Л. Стрільчук, В. Стрільчук, Т. Моренчук. Проте принципово новим є висвітлення діяльності товариства «Просвіта», оскільки матеріали, що передані Президентом Республіки Польща Л. Валенсою на територію України в 1993 р., досліджені фрагментарно, а це зумовлює потребу системного дослідження.

Мета статті – аналіз діяльності товариства «Просвіта» в період 1868–1923 рр. на прикладі архівних матеріалів, повернутих на територію України в 1993 р. Відповідно до мети в статті ставляться такі наукові завдання: виявити особливості функціонування товариства «Просвіта» в досліджуваній період; простежити зміни положень статуту товариства; проаналізувати основні напрями просвітянської діяльності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Питання реституції культурних цінностей займає особливе місце в системі міжнародної й національної охорони культурної спадщини. Суть реституції полягає в поверненні втрачених і незаконно вивезених культурних цінностей, що є невід'ємною частиною національної спадщини. Це право дає змогу прогнозувати стратегію культурної політики України у сфері реституції [11, с. 87]. Як приклад, одним із важливих партнерів України, зокрема в питаннях повернення культурних цінностей, виступає Республіка Польща, яка з перших днів української незалежності продемонструвала прагнення розбудувати міждержавні відносини, для нівеляції гострих кутів спільної історії.

Засадничим у реалізації польсько-українського співробітництва є «Договір між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» від 18 травня 1992 р. Важлива для нас у цьому контексті стаття 13 Договору, яка декларує зобов'язання двох сторін уживати заходів, що спрямовані на виявлення й повернення культурних та історичних цінностей, які були

втрачені, незаконно вивезені або іншим нелегальним способом опинилися на території іншої сторони [1]. Для практичної реалізації положень Договору 28 грудня 1992 р. при Кабінеті Міністрів України створено Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Передбачено, що головна мета цієї комісії полягає у виявленні та обліку культурних цінностей, які в різні періоди вивезені за межі України, та їх поверненні на Батьківщину [2, с. 29].

Офіційний візит Президента Республіки Польщі Л. Валенси в 1993 р. активізував польсько-українські відносини, свідчення чого – підписання угоди про правову допомогу, про регіональне співробітництво. Важливе місце на переговорах займали тема побудови нової Європи, місце в ній країн Центрально-Східної Європи та питання про ядерну безпеку [15, с. 83]. Як прояв поваги до українського народу, Л. Валенса передав Україні архівні збірники протоколів громадської організації «Просвіта» в 1868–1923 рр., які зберігалися в архіві Варшавської бібліотеки. Як бачимо, цим жестом Л. Валенса робить перші кроки в становленні особистісних і міждержавних відносин очільників двох країн, формуючи засадничі тенденції міжпрезидентського польсько-українського спілкування.

Клопітка робота польських й українських експертів у питанні реституції культурних цінностей сприяла систематизації матеріалів для повернення в Україну архіву товариства «Просвіта». Ці матеріали являли собою цілісний комплекс протоколів засідань товариства – від становлення, розширення напрямів роботи, створення структури товариства та перших загальних зборів. Архівні документи дають можливість виокремити визначних просвітян, ознайомитись із біографічними сторінками та простежити суспільно-політичні погляди членів товариства «Просвіта», які в різний час входили до її складу, зокрема: М. Коцюби, К. Левицького, В. Бачинського, І. Брики, Л. Залужного, І. Романчука, П. Озаркевича, Я. Веселовського, Л. Залужного, А. Жука, Я. Вєсьповського, Я. Колшунюка, І. Романчука, П. Огоновського та ін. [16, с. 66].

Ідея створення українського товариства з широкою освітньою програмою виникла серед народовців, а ініціатором його заснування став отець Степан Качала. На початку 1868 р. проведено збори організаційного комітету, розроблено статут й отримано дозвіл влади, а 8 грудня у Львові проведено перші загальні збори товариства «Просвіта». Головним об'єднавчим гаслом стали слова, що були проголошені на зборах студентом, а в майбутньому видатним діячем національного руху А. Січинським: «Кожен нарід, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільності, народні маси піднести до тої степені просвіти, щоби ця народна маса почула себе членом національного організму, відчула своє громадянське і національне достоїнство й узнала потребу існування нації, як окремішньої народної індивідуальності...» [12].

Товариство «Просвіта» у Львові засноване на підставі статуту, затвердженого розпорядженням австрійського міністерства внутрішніх справ від 2 вересня 1868 р. за № 3491. Головою новоствореного товариства обрано професора академічної гімназії А. Вахнянина, а до його керівного складу, так званого віділу, увійшли викладачі гімназії О. Борковський, О. Огановський, Ю. Романчук, професор учительської семінарії О. Партицький, урядники М. Косак та К. Сушкевич, докторант права М. Михалюк, художник і письменник К. Устиянович [8, арк. 1–4].

Перша редакція статуту визначала товариство «Просвіта» як науково-просвітницьку організацію, яка займається збиранням і виданням народних пісень, казок, переказів, «все, що уможливило б вивчення народу, його історії; а також популярні твори з усіх галузей науки, які відповідали б поняттям народу та його потреб». Ішлося про те, що мета товариства полягає не лише в «постачанні народові духовної їжі взагалі», а в «просвіті його в національній свідомості». Перші роки діяльності підтверджують той факт, що товариство «Просвіта» за пріоритет ставило книгодрукування, адже за короткий термін видано шість збірників «Зоря», два випуски календарів та окремі художні твори [13, с. 25–27].

Серед головних завдань товариства «Просвіта» – поширення освіти, піднесення культури й добробуту українського народу за допомогою ліквідації неписьменності; видання та популяризація відомих читанок, календарів, творів класиків української літератури, журналу «Життя і знання»; заснування філіалів і читалень, бібліотек, хореографічних та драматичних гуртків, кас взаємодопомоги й ін. [3, арк. 3–14]

Компетенція товариства визначалася його статутами. За своєю структурою товариство «Просвіта» було в 1868–1870 рр. одноступеневою; у 1870–1891 рр. – двоступеневою організацією (головний відділ і повітовий відділ); у 1891–1939 рр. – тріступеневою організацією, тобто головна управа з канцелярією, бухгалтерією, адміністративно-господарським відділом, бібліотекою, книгарнею, палітурнею тощо; повітові відділи, пізніше – філіали; читальні. Статут 1891 р. декларував, що до просвітянського товариства можуть входити звичайні (кожна особа руської народності, котра буде прийнята головним

відомством), почесні (кожен, хто будь-якою благою справою для руського народу або товариства заслужився їй, коли приймає від товариства «запрошену честь») та спомагаючі (особа, котра «спомогла або одноразову вкладку – не менше 10 золотих, або річну 50 крб, або ж працює для блага товариства на літературній ниві») [6, арк. 53–57].

Найвищим контрольним органом товариства був «Загальний збір» членів товариства, тобто з'їзд делегатів від філіалів читалень та колегій «мужів довір'я», який визначав основні напрями діяльності товариства, зміни в статуті й т. ін. Рішення загального з'їзду обов'язкові для всіх органів товариства «Просвіта» та його членів. «Загальний збір» скликався згідно зі статусом один раз у три роки, а в надзвичайних випадках – позачергово. З'їзд обирав членів нової головної управи та ревізійної комісії товариства, із повноваженнями на три роки [5, арк. 24–26]. «Мужі довір'я» призначалися головною управою, займалися збиранням пожертвувань і членських внесків матірньому товариству, там, де припинена діяльність управ читалень. Філіали й читальні очолювали виробничі управи. Управи читалень підпорядковувалися територіальним філіалам [7, арк. 41–42].

За першим статутом у 1868 р. товариство називалося «Науковим товариством “Просвіта”». Пізніше, після виникнення Наукового товариства ім. Т. Шевченка, подальші зміни статуту (1870, 1876, 1891, 1913 рр.) націлено на те, щоб надати товариству чисто освітній характер, із метою розповсюдження освіти серед найширших кіл українського народу [8, арк. 3–4]. Уже в 1891 р. трапляється назва «товариство “Просвіта”», або коротко – «Просвіта», яка не змінювалася аж до 1942 р.

При головній управі у Львові були канцелярія й бухгалтерія товариства «Просвіта», очолювані директором канцелярії, а також редакція видань товариства під керівництвом редактора, які звичайно обиралися до складу головної управи. При філіалах були також канцелярії, бухгалтерії та редакції бюлетенів, у яких працювали службовці, інструктори й «люстратори», а в менших філіалах – лише один-два службовці, якими були іноді обрані секретар і скарбник філіалу. Діловодство читалень вели члени їхніх управ – секретар і скарбник [5, арк. 26].

Напередодні ювілеїв товариства з представників низки західноукраїнських товариств й організацій обиралися спеціальні ювілейні комітети, часто із секцією з підготовки освітнього конгресу та через те іноді вони називалися ювілейно-конгресовими комітетами, які листувалися з установами, діячами зарубіжних країн про їх участь у відзначенні ювілеїв (40-річчя, 60-річчя, 70-річчя) товариства. Вони як секретарі секцій вели протоколи пленарних і секційних засідань, комплектували тексти рефератів, лекцій, резолюцій та т. ін. [6, арк. 57].

У канцеляріях товариства велися книги протоколів засідань управ, комісій, відділів, створених при них; у них же відкладалися тексти обіжників, інструкцій, положень, звернень до українських громадян, до органів влади, листування з установами, діячами культури й науки, книги реєстрації новозаснованих читалень після 1891 р., книги реєстрації членів товариства з їхніми адресами, книги обліку сплати членських внесків, атласи, картосхеми розміщення мережі товариства, алфавітні покажчики до книг, плани роботи й звіти службовців.

Комітет «Просвіти» ініціював створення бібліотек-читалень, активізував поштову розсилку книг і часописів у міста та села Галичини, де на той час уже діяли філії товариства, почав залучати до співпраці ширше коло авторів-письменників, літераторів, освітян. Найвизначніші літературно-наукові твори друкувалися, зазвичай, у «Зорі», газетах «Читальня» й «Письмо з “Просвіти”», щорічнику «Народний календар». Однак, визнаючи заслуги товариства в справі просвіти народу, М. Драгоманов – видатний український просвітител, учений і громадський діяч – указував на потребу реалізації товариством, поряд із просвітницькою, функції «самопізнання народу». «Ми говоримо вже про інші цілі, яким могли служити етнографічні збірники саме в Галичині, – підкреслював він, – хоча б, наприклад, підняття народного самопізнання або надання молодій галицькій літературі величезних багатств, які полягали в пам'ятниках народної словесної творчості і на якій галицька інтелігенція могла б повчитися і пошукованої для неї руської мови – справі досі не зайвій для багатьох!» [3, с. 236].

Товариство «Просвіта» було чи не єдиною тоді організацією, яка займала чіткі ідейні позиції народовців, її члени брали участь у низці громадсько-політичних акцій, зокрема святкуванні в 1880 р. скасування панщини, домоглася заснування першої україномовної щоденної газети «Діло». Такі її діячі, як О. Огоновський, Ю. Романчук, О. Стефанович, Д. Белей, К. Левицький, стали лідерами політичного життя, провідниками патріотичних починань. У 1888 р. виникає самостійна політична організація народовців «Народна рада». Однак «Просвіта» й надалі займається поширенням освіти серед народу, сприяє формуванню національної свідомості.

Наприкінці XIX ст. товариство «Просвіта» почало відігравати справді провідну роль у громадському й культурному житті Західної України. Нароховуючи у своїх рядах чималу кількість членів, товариство

змігло охопити своєю діяльністю міста та села Галичини, розгорнути справді масовий рух за українізацію краю [14]. Головна управа товариства у м. Львові розпоряджалася придбаними в 1894 р. комплексом будівель у центрі міста, а також підпорядкованими їй майновими об'єктами в місцевостях Грабівець, Миловання, Тискове, Тисьмениця, Товмач й Угерці Винявські, у яких організовувалися сільськогосподарські та професійно-технічні школи, освітні курси перепідготовки просвітянських кадрів.

Поряд зі славнозвісною «дорослою Просвітою» стрімко почали діяти численні осередки «Молодої Просвіти», у яких проходили духовний і фізичний вишкіл десятки тисяч дітей та підлітків і в яких вони на все життя засвоювали найважливіший урок: я українець, я люблю рідну мову й повинен повсякденно плекати та боронити честь, славу й волю своєї Батьківщини. Досить показовим, на нашу думку, є той факт, що практично всі бійці ОУН–УПА – колишні члени товариства «Просвіта» [10].

У 1868 р. було 64 члени – засновники матірнього товариства, а в 1907 р. їх кількість зростає до 20 477. У цьому ж році діяли 38 філіалів і 1890 читалень, при яких нараховувалося 100 000 членів, 500 крамниць, 250 кас взаємодопомоги та 120 амбарів [9, арк. 2–3]. 13 грудня 1913 р. «Просвіта» взяла участь у події надзвичайної ваги: А. Шептицький передав громадськості музей, який заснував своїм коштом, а «Просвіта» подарувала музеєві цінні пам'ятки зі свого архіву, що започаткувало становлення української музейної справи.

На знак величезних заслуг перед українським народом товариство «Просвіта», починаючи з 1910–1920-х рр., започатковує почесні звання «Матері-Просвіти», «Почесний просвітянин», «матері українського організованого життя». Присвоєння «Почесний просвітянин» відбувалося під такі слова: «Загальний збір товариства “Просвіта” у Львові, ухвалою від дня _____ року, проголошує Вас почесним членом товариства за Ваші заслуги для товариства і для українського народу».

Слідом за товариством «Просвіта» виникли й інші західноукраїнські товариства й організації, такі як «Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка» в 1873 р., «Сокіл» в 1894 р., «Сільський господар» в 1910 р. і т. д. Товариство «Просвіта» першою в Галичині почала пропагувати основи гігієни, медичних знань серед селянства, розвінчувала знахарство та сприяла утворенню «Товариство гігієнічне», «Товариство українських лікарів», товариство «Відродження», яке перейняло естафету антиалкогольного руху. «Просвіта» сприяла також зародженню й розвитку жіночого товариства «Союз українок» та юнацького «Пласту» [10].

Популярність та авторитет львівського товариства «Просвіта» ширилися швидкими темпами по всій Україні й далеко за її межами. Так, роком пізніше після заснування товариства «Просвіта», у 1869 р. утворилося товариство в Чернівцях (діяло багато років під назвою «Руська Бесіда») на чолі з Н. Гакманом. Головною метою було прагнення працювати заради піднесення національного життя українців Буковини, у тих самих напрямках, що й львів'яни, а тому підтримува з ними тісні стосунки. У 1920 р. утворилася «Просвіта» в Закарпатті, яке на той час після закінчення Першої світової війни та розвалу Австро-Угорської імперії перебувало в складі Чехословаччини. Центральний осередок розміщувався в Ужгороді, а вісім філій – у Мукачеві, Хусті, Братиславі й Пряшеві

Перша світова війна, та безпосередньо окупація Галичини російськими військами, стала важким випробуванням і для товариства «Просвіта». Уперше матірнє товариство ліквідовано восени 1919 р., що слугувало й скороченням кількості читалень із 2944 до 50, бібліотек – із 2664 до 10; членів товариства – із 197 тис. до 2,5 тис. Проте в 1920 р. товариство поступово відновило свою діяльність, поширивши її у 20-х рр. на Волинь, Підляшшя, Полісся, Холмщину, але вже на початку 30-х рр. унаслідок репресій, філіали й читальні Просвіти залишилися лише на території колишньої Галичини. Восени 1939 р. товариство «Просвіта» припинило свою діяльність у зв'язку з установленням радянської влади на західноукраїнських землях. Улітку 1941р., під час тимчасової окупації Львова німецько-фашистськими загарбниками, окремі керівники товариства на деякий час поновили діяльність «Просвіти».

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, кроки, які робилися в галузі порятунку та повернення пам'яток української культури в Польщі, є виразом толерантного й поміркованого підходу в питанні досягнення порозуміння, із метою збереження доброзичливих польсько-українських міждержавних відносин. Взаємна зацікавленість наших країн у поглибленні всебічного співробітництва, організація та функціонування державних органів, які займаються цими питаннями й створена нормативно-правова база свідчать про перспективність відносин. Архівні документи становлять велику цінність для українських учених і науки, загалом, допомагаючи у висвітленні невідомих сторінок історії та культури України. Для розв'язання непорозумінь потрібно максимально полегшувати доступ до фондів і колекцій, а також поширювати інформацію про них серед науковців та зацікавлених осіб.

Джерела та література

1. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_172
2. Постанова Кабінету Міністрів України: «Про утворення національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 28 грудня 1992 року // Збірник Постанов Уряду України. – 1993. – № 1–2. – С. 29.
3. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. / М. Драгоманов. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 236.
4. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 1.
5. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 3.
6. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 42–61.
7. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 83.
8. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр. 92.
9. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп. 1, спр.116.
10. 8 грудня. Нев'янучий цвіт українства – «Просвіта» (до 140-річчя від часу заснування культурно–освітньої громадської організації в Україні «Просвіти») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SPRAVKI/PROSVITA.htm>
11. Гайдуков Л. Геополітичний чинник у становленні та розвитку відносин України та Республіки Польща / Л. Гайдуков, Т. Александрова // Геополітичне майбутнє України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 берез. 1998 р.). – К. : Дипломатична академія наук при МЗСУ ; Ін-т міжнар. відносин нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1998. – С. 87–88.
12. Ковба Ж. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. Ковба. – Дрогобич : «Відродження», 1993. – С. 12–13.
13. Коновець О. Просвітницький рух в Україні XIX – першої третини XX ст. / О. Коновець. – К. : Хрещатик, 1992. – С. 25–27.
14. Коновець О. Українські Просвіти в контексті національно-культурного руху XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SPRAVKI/PROSVITA.hm>.
15. Моренчук Т. Становлення та розвиток українсько-польських відносин на початку 90-х років XX ст. / Т. Моренчук // Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 2007. – С. 79–85.
16. Стрільчук Л. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва : монографія / Л. Стрільчук, В. Стрільчук. – Луцьк : Волин. старожитності, 2013. – 258 с.

Ключук Юлія. Польсько-українские взаимоотношения по вопросам реституции культурных ценностей на примере архива общества «Просвіта». В статье проанализированы материалы архивных документов общества «Просвіта» за период 1868–1923 гг., которые хранились в архиве Варшавской библиотеки и были переданы президентом Республики Польша Л. Валенсой на территорию Украины в 1993 г. Переговоры по поводу возвращения культурных ценностей являются достаточно сложными, поэтому требуют особого внимания при решении спорных вопросов, особое значение приобретают взвешенность взглядов политических лидеров, объективность, умеренность, толерантность. Но при всех этих составляющих передача культурных ценностей является довольно медленным и длительным процессом.

Возвращенные на территорию Украины материалы протоколов заседаний общества «Просвіта» составляют ценностный комплекс данных по истории создания и деятельности Праматери украинских организаций за первые пятьдесят лет своего существования. Положения архивных материалов расширяет представление о сфере деятельности, направлениях работы, структурных элементах и отражают количественный и качественный представительский показатель общества «Просвіта».

Ключевые слова: Республика Польша, Украина, реституция, «Просвіта», архив, культурное наследие.

Klyuchuk Yulija. Polish-Ukrainian Relations in Restitution of Cultural Values for Example of the Archive Society «Prosvita». The article analyzes the content of archival documents of the society «Prosvita» for the period 1868–1923., which were stored in the archives of the library in Warsaw and were transferred by the President of Poland L. Walesa on the territory of Ukraine in 1993. The Negotiations on the return of cultural property is fairly complicated, so pay attention to when dealing with controversial issues, acquire balanced views of political leaders, objectivity, moderation, tolerance. But with all of these components of the process of transmission of cultural values is quite slow and long.

The returning all materials in the minutes of the meetings of the society «Prosvita» on the territory of Ukraine are valuable data set on the history and activities of the Foremother of Ukrainian organizations for the first fifty five years of its existence. Provision of archival materials broadens the understanding of the scope of activities, areas of work, structural elements and reflects the quantitative and qualitative representative indicator of the society «Prosvita»

Key words: Poland, Ukraine, restitution, «Prosvita» archives, and cultural heritage.